

ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΩΟΥ

ΘΕΣΜΟΙ, ΑΝΑΓΚΕΣ, ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να αποσαφηνιστεί ο ρόλος του περιστώου ως προς τις ανάγκες της εκκλησίας, οι οποίες μπορούσαν να εξυπηρετηθούν στο χώρο αυτόν και επίσης, να προσδιοριστούν οι χρήσεις, στις οποίες αυτός ανταποκρινόταν. Γι' αυτό θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στους θεσμούς, στις ανάγκες και στις παραδόσεις που προσδιόρισαν ή επηρέασαν λίγο ή πολύ το ρόλο και τις λειτουργίες του περιστώου, ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητή η σημασία του.

Ο λόγος εμφάνισης του περιστώου αναζητήθηκε στην ανάγκη και στον τρόπο χωροθέτησης των λειτουργικών και λοιπών εκδηλώσεων που συνοδεύουν τη λατρεία. Παράλληλα όμως δεν αγνοήθηκε το γεγονός ότι ορισμένα πρότυπα ναών ήταν, ως αρχιτεκτονικοί τύποι, ιδιαίτερα αγαπητά και δημοφιλή και χρησιμοποιήθηκαν με μικρές ή μεγάλες παραλλαγές, ανεξάρτητα με τις πραγματικές λειτουργικές ανάγκες της λατρείας. Αναμφισβήτητα οι ναοί στα μεγάλα αστικά κέντρα του Βυζαντίου και ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, είτε με την ιδιότητα των μοναστικών καθολικών είτε με την ιδιότητα των ενοριακών ναών, αποτελούσαν πρότυπα για την οικοδόμηση και τη διαχείριση της Εκκλησίας σε όλη την Αυτοκρατορία. Οι ναοί της πρωτεύουσας, αν και πολλοί ήταν ήδη πρωιμότεροι από την περίοδο που ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, συνέχισαν τη “ζωή” τους διαμέσου των αιώνων, συνυπήρξαν με τους νεότερους που κτίζονταν και τους επηρέασαν με την παρουσία τους. Γι' αυτό έχουν σημασία – εκτός από τις αρχιτεκτονικές λύσεις – και οι χρήσεις στους χώρους των παλιότερων ναών, οι οποίοι δε θα έπαιξαν το ρόλο του προτύπου μόνο σε θέματα αρχιτεκτονικών επιλογών και κατασκευαστικών ή καλλιτεχνικών εφαρμογών, αλλά επίσης και επιλογών σχετικών με την καλή λειτουργία της εκκλησίας και των αναγκών μέσα στο χώρο. Ο κτίτορας¹, τη στιγμή

της απόφασης για την επιλογή μιας ορισμένης αρχιτεκτονικής λύσης, στην ουσία υιοθετούσε – μαζί με την καλλιτεχνική έκφραση των συμβολισμών – και τις πρακτικές διευθέτησης και οργάνωσης των λατρευτικών, διοικητικών και τεχνικών ζητημάτων μέσα στο χώρο². Μέσα από τα κτητορικά τυπικά οι κτήτορες εξέφραζαν τα οράματα, τις επιθυμίες, τις αντιλήψεις, τις ανάγκες και τα συμφέροντά τους³. Η επι-

1. Επελέγη εδώ η γραφή *κτίτωρ* και όχι *κτίτωρ*, βλ. σχετικά Krumbacher, “Ktetor”.
2. Για παράδειγμα, ο ναός των Αγίων Απόστολων της Κωνσταντινούπολης, που ήταν επί αιώνες ένα σημείο αναφοράς στη θρησκευτικο-πολιτιστική ζωή της πόλης, ασφαλώς θα είχε μεγάλη επιρροή στις επιλογές και αποφάσεις των μεταγενέστερων κτητόρων άλλων ναών που ήταν αφιερωμένοι σε Απόστλους, όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος της Εφέσου, ο Άγιος Ανδρέας της Περιστέρας, αργότερα ο Άγιος Μάρκος της Βενετίας (11ος αι.), οι Άγιοι Απόστολοι του Ιπεκίου (13ος αι.) κ.ά.
3. Τα τυπικά είναι μια από τις σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης για τη φροντίδα ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος. Τα γνωστά τυπικά της όψιμης βυζαντινής περιόδου, που ενδιαφέρει εδώ, είναι έξι από το 13ο αι., δύο από το 14ο και δύο από το 15ο. Όμως και τα παλιότερα περιέχουν εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τη φροντίδα των μονών, όσων βέβαια εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Βλ. Galatariotou, “Ktetorika Typika”, ένα εκτεταμένο άρθρο για τον όρο τυπικό, τις κατηγορίες και τη σημασία τους, ιδιαίτερα όσον αφορά την ιδιότητά τους ως αριστοκρατικά και μη αριστοκρατικά. Αν και, όπως αναφέρει, μόνον τα τυπικά του Χριστοδοούλου της Πάτμου, του Αθανασίου του Άθω και του Νεοφύτου Εγκλείστου εκφράζουν την προσωπικότητα του συγγραφέα τους, τα τυπικά στο σύνολό τους δείχνουν τη σχέση του ανθρώπου προς το θείο. Βλ. Στεφανής, *Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου Συγγράμματα*, σ. 25-69, το έργο του Gautier (για τα τυπικά του Παντοκράτορος, της Θεοτόκου Ευεργέτιδος, του Πακουριανού, της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης αντίστοιχα στα *REB* 32 (1974) σ. 1-145, 40 (1982) 5-101, 42 (1984) 5-145, 43 (1985) 5-165). Για τα Τυπικά βλ. επίσης Κονιδάρη, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 29-68 και ειδ. σ. 29, 33, 34(B)-35 κ.ε., 169-171, βλ. γενικά και Μανάφη *Μοναστηριακά τυπικά*. Τη χρήση των τυπικών στην ιστορία της τέχνης και της αρχιτεκτονικής εκθέτει διεξοδικά σε ανακοίνωσή του ο Thomas, J. Ph., “Uses of the monastic Typika for Byzantine Art History” (αδημοσίευτο, κατατεθειμένο στο Princeton University, Department of Art and Archaeology), ενώ κριτική στάση απέναντι στη χρήση των τυπικών για εξαγωγή ασφαλών συ-

λογή των πλαγίων πρόσθετων χώρων γύρω από τον κυρίως ναό εξέφραζε και αυτή τις απαιτήσεις του κτίτορα και της ηγεσίας του θρησκευτικού ιδρύματος⁴. Εκτός από τα σωζόμενα κείμενα των τυπικών, υπάρχουν χρήσιμες μαρτυρίες στα κείμενα των διατάξεων, των συναξαρίων και άλλων γραπτών τεκμηρίων των μεγάλων ναών και μονών⁵.

Καθώς όμως για την όψιμη βυζαντινή περίοδο το υλικό από τις πηγές είναι σχετικά περιορισμένο⁶, η αναζήτηση προγενέστερων πηγών είναι απαραίτητη, ώστε να κατανοηθούν, ως ένα βαθμό, τα λειτουργικά-χρηστικά θέματα που μπορεί να σχετίζονται με το περίστωο ή γενικότερα τους περιμετρικούς χώρους⁷. Κατά την εξέταση των προβλημάτων του περιστώου κρίθηκε απαραίτητο να υπογραμμιστεί ο ρόλος και η σημασία του θεσμού των κτητόρων και των τυπικών⁸. Η διάκριση των κτητόρων μπορεί να έχει σημασία για μια πιθανή κατηγοριοποίηση επιλογών στις αρχιτεκτονικές λύσεις των ναών σε⁹: 1. αυτούς που δρουν σε ιδιωτικό επίπεδο, με κύριο αντικείμενο τα μαυσαλεία, 2. σε αυτούς που

εκπροσωπούν την Εκκλησία, με κύριο αντικείμενο τις μονές και τους ναούς, και 3. σε αυτούς που εκπροσωπούν το κράτος, με κύριο αντικείμενο τους μεγάλους καθεδρικούς ναούς και μονές.

Τα τυπικά, καθώς ήταν κατά κάποιο τρόπο τα καταστατικά των θρησκευτικών ιδρυμάτων, αποτελούν σημαντική πηγή για την κατανόηση της ιστορίας της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και της τέχνης¹⁰. Είναι πιθανό οι θεσμοί των κτητόρων και των τυπικών¹¹ να επηρέασαν επίσης, με έμμεσο τρόπο, την αρχιτεκτονική και την τυπολογία των ναών και ίσως το ζήτημα του περιστώου¹². Ωστόσο, κατά την αναζήτηση απαντήσεων για το θέμα αυτό στα τυπικά, εντοπίζεται επανειλημμένα η αναφορά σε έναν τουλάχιστον από τους περιμετρικούς χώρους του ναού, στο νάρθηκα. Επισημαίνεται ιδιαίτερα ο ρόλος των αναγκών και των χρήσεων που εξυπηρετούσε ο βασικός αυτός χώρος, οι οποίες τον καθιστούν ένα καθοριστικό στοιχείο της λειτουργίας του ναού, με σημασία ίσως μεγαλύτερη από αυτήν που του αποδίδεται σήμερα¹³.

A. ΤΥΠΙΚΑ, ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ

Τα κείμενα των τυπικών δε δίνουν άμεσες πληροφορίες για το ζήτημα του περιστώου. Ωστόσο, ανιχνεύθηκαν σε αυτά ορισμένες αναφορές που έχουν κάποια σημασία για το θέμα αυτό, αν συσχετισθούν με διάφορες άλλες εξελίξεις στα τελούμενα στο ναό. Μετά το β' μισό του 7ου αι. και μέχρι την άλωση της Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους το 1099, δημιουργήθηκε, με βάση την ήδη διαμορφωμένη ακολουθία, το Τυπικό του Αγίου Τάφου, που αποτέλεσε πηγή των βασικών στοιχείων της μετέπειτα ακολουθίας¹⁴. Παράλληλα η πολύπλοκη ακολουθία που τελούνταν στην Κωνσταντινούπολη, η οποία διαμορφώθηκε μέχρι το τέλος του 4ου αι. με την επιρροή της ιεροσολυμίτικης Εκκλησίας, εμφανίζει μεγάλη εξέλιξη κατά την εποχή του Ιουστινιανού.

μπερασμάτων εκφράζει η Ρορονιέ, "Are Typika Sources" 266-284 όταν πραγματεύεται το ζήτημα αυτό.

4. Φαίνεται μάλιστα ότι, όσον αφορά τις προσθήκες, ήδη στο 10ο-11ο αι. ο ρόλος των παρεκκλησίων είχε παγιωθεί, βλ. Babić, *Les Chapelles*, σ. 52, ενώ ο Freschfield, "On Byzantine Churches", σ. 383 κ.ε. στρέφει την προσοχή σε θέματα έκφρασης της λειτουργίας στο χώρο.
5. Βλ. το σημαντικό για το θέμα αυτό άρθρο της Nicholl, "Narthex".

6. Mango, *Sources and Documents*, σ. 243-244.

7. Για τη σχέση λειτουργίας και μορφής γενικά βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 208 και παλιότερα Mango, *Architecture*, σ. 8.

8. Τα τυπικά διακρίνονται σε κτητορικά και λειτουργικά. Βλ. Meester, *Les typiques*, Rautman, "Monastic Patronage", και Thomas, *Religious Foundations*, σ. 218-20, 253-258, σχετικά με επιτρόπους και εφόρους βλ. και Galatariotou, "Κτητορικά Τυπικά", σ. 113-114.

9. Βλ. Galatariotou, "Κτητορικά Τυπικά", βλ. σχετικά με το διαχωρισμό και Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 29 (όπου και αναφορά στον Αλλάτιο (Leon Allatius, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, Parisiis 1645, σ. 5), ο οποίος διακρίνει τα μοναστηριακά κτητορικά τυπικά σε λειτουργικά και μή, σ. 171 κ.ε.

10. Thomas, "Uses".

11. Για τους θεσμούς αυτούς συνολικά βλ. Thomas, *Religious Foundations*, και ειδικά Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 36 II.

12. Η πληροφορία των τυπικών, που θα μπορούσε να συμβάλει στην ερμηνεία της μορφής των σωζόμενων ναών και ο τρόπος που μπορεί να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, είναι ένα ζήτημα που συζητείται από τους ερευνητές. Η Ρορονιέ, "Are typika sources", υποστηρίζει ότι είναι αδύνατο να βγάλει κανείς συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική από τα τυπικά. Ο Nicholl, "Narthex", σ. 1-20, προσπαθεί να εξάγει ορισμένα συμπεράσματα, κυρίως για το νάρθηκα. Επίσης βλ. Burridge, *Monasteries on Mount Athos*, σ. 78-89.

13. Βλ. κεφ. I, σ. 28 κ.ε. του παρόντος και γενικά για το θέμα αυτό βλ. Μπούρας, *Ιστορία*, σ. 191.

14. Το τυπικό εμφανίζεται στη μονή του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα σε χειρόγραφο του του 1043 και 1122, βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμείς, *Τυπικόν*, σ. 1-254, Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", ό.π. και Baumstark, "Entstehungsgeschichte", ό.π., σ. 8.

Αυτό έγινε με την πράξη της Μεγάλης Εκκλησίας, της Αγίας Σοφίας, της οποίας το Τυπικό καταγράφεται μόλις στα τέλη του 9ου αι.¹⁵ Στα 1122 εμφανίζεται το “ιεροσολυμίτικο τυπικό”, που χρησιμοποιήθηκε σε όλη την ορθόδοξη Ανατολή¹⁶. Τα παλιότερα λειτουργικά τυπικά, αλλά κυρίως αυτά του 10ου, 11ου και 12ου αι. είναι πηγές μεγάλης σημασίας για τη βυζαντινή λειτουργική πράξη –και συνεπώς και για την κατανόηση του χώρου στον οποίο αυτή διαδραματίζεται. Μεταξύ άλλων λατρευτικών αναγκών που προβλέπονταν στα τυπικά, περιλαμβάνονταν και οι λιτανείες, οι οποίες αρχικά ήταν συχνότερες¹⁷. Στην Κωνσταντινούπολη σχεδόν τα πάντα λέγονταν με ύμνους¹⁸, ενώ παράλληλα οι λιτανείες και οι πομπές, είτε για εορταστικούς λόγους είτε για θλιβερά γεγονότα, ήταν συχνότερες¹⁹. Οι εξελίξεις στη λειτουργική πράξη και στα τυπικά, η χρήση λιτανειών και πομπών, δικαιολογεί την υπόθεση ότι αυτές θα είχαν ιδιαίτερη σημασία για την οργάνωση του χώρου του ναού και για την εξέλιξή του. Ο γύρω από το ναό χώρος, οι κύριες εισοδοί και έξοδοι, οι πλάγιες θύρες και συνεπώς και τα περιόχια, θα απέκτησαν πιθανότατα ένα νέο ενδιαφέρον²⁰. Αργότερα, μετά τις σταυροφορίες και τη λατινοκρατία, επικρατεί το μοναχικό τυπικό και οι επιδράσεις από την Ακολουθία της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης μειώνονται²¹. Οι διατάξεις εμφανίζονται μετά το 10ο αι. και πολλαπλασιάζονται το 12ο και μέχρι το 15ο αι. Ωστόσο, στα τυπικά και στις διατάξεις γίνεται συχνότατα λόγος για νάρθηκες, χωρίς όμως αναφορά σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου²².

Ο θεσμός των κτητόρων επηρέασε την οικοδομική δραστηριότητα²³, ενώ η κοινωνική ιδιότητα των κτητόρων ήταν στοιχείο καθοριστικό για το θεσμό²⁴. Κατά την όψιμη βυζαντινή περίοδο, με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους και την αφαίρεση μεγάλου μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας από τους δικαιούχους της, αρχίζει για την Ορθόδοξη Εκκλησία μια μακρά περίοδος αλλαγών²⁵ και εισάγονται νέες πρακτικές, που συνδέουν περισσότερο την Εκκλησία με το κράτος²⁶. Με την έννοια αυτήν, η περίοδος 1204-1261

φωνα με τον Dimitrijevsckij, είναι αυτό που χρησιμοποιήθηκε με το χαρακτηρισμό “ιεροσολυμίτικο τυπικό”, υποσημ. Dimitrijevsckij, ό.π., Τυπικά τ. Ι, Babić, *Les chapelles*, σ. 10-14, όπου εκτενή στοιχεία για τις λειτουργικές χρήσεις κατά τους 4ο-8ο αι. στην Ιερουσαλήμ, βλ. επίσης Galatariotou, “Ktitorika Typika”, και Simić, “Griechisch-serbischen Beziehungen”.

17. Ο Pribislav Simić, στο πολύ σημαντικό άρθρο του, όπου συζητά την εξέλιξη της Θείας Λειτουργίας (Simić, “Griechisch-serbischen Beziehungen”), δίνει μια πολύ σύντομη και περιεκτική αναφορά σχετικά με το τι προέβλεπαν τα τυπικά από άποψη λειτουργιών, αρχίζοντας από το παλιότερο τυπικό, στα τέλη του 4ου αι., το οποίο, όπως επισμαίνεται με βάση τις πηγές, συμπίπτει με την καλύτερη εποχή της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, όταν ήταν σε χρήση “*ωραίοι ναοί, εορτασμοί και λιτανείες*”, αν και είναι αμφισβητούμενη η έννοια τυπικό την εποχή αυτή. Επίσης σημαντική πηγή για την ίδια εποχή είναι το Οδοιπορικό της Αιθερίας, βλ., *Egeria's Travels*, επιμ. και σχόλια Wilkinson, σ. 49-65, 82, 83 (και *Égypte*, επιμ. Maraval, Diaz y Diaz, *Journal de voyage*). Για τις λιτανείες βλ. επίσης Baldovin, *The Urban Character*, σ. 207 κ.ε.
18. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μοναστικές ακολουθίες κυριαρχούσε η ανάγνωση, ενώ στις ακολουθίες των εκκλησιών των πόλεων κυριαρχούσαν οι ύμνοι, βλ. Simić, “Griechisch-serbischen Beziehungen”, ό.π. Για τις ασματικές ακολουθίες και το λειτουργικό τυπικό βλ. Taft, *Le rite*, 13-19 εδ. 18 και επίσης Mateos, *La célébration*, ειδικά σ. 34-40.
19. Βλ. τυπικά του Τιμίου Σταυρού 40 και της Δρέσδης 104 βλ. Taft, *Beyond East and West*, σ. 61-80 (στο κεφ. 5, The Frequency of the Eucharist through History), σ. 167-192 (στο κεφ. 11, How Liturgies Grow: The Evolution of Byzantine Liturgy) και επίσης βλ. Simić, “Griechisch-serbischen Beziehungen”, ό.π. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, στο *Έκθεσις της βασιλείου τάξεως*, αναφέρει χαρακτηριστικά το πλήθος των πομπών στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα με βασιλική παρουσία (βλ. Επιμ. Bury, *De Ceremoniis*, σ. 207-227).
20. Γενικά για τη σημασία των θυρών και ειδικά των δυτικών βλ. Strube, *Die westliche Eingangsseite*.
21. Βλ. Simić, “Griechisch-serbischen Beziehungen”, για την επίδραση της μονής του Στουδίου, που ακολουθούσε ιεροσολυμίτικο τυπικό, στη βαθμιαία εγκατάλειψη των Λειτουργιών της Κωνσταντινούπολης. Πάντως, το σημαντικότερο σωζόμενο κωνσταντινουπολίτικο μοναστικό τυπικό είναι αυτό της Ευεργέτιδος (μέσα του 12ου αι.) και πάνω σε αυτό στηρίχθηκαν, όπως φαίνεται, πολλά από τα μεταγενέστερα όψιμα βυζαντινά τυπικά. Πολλές από τις πληροφορίες προέρχονται από το τυπικό της Ευεργέτιδος, που φαίνεται ότι επηρέασε και τα ομιμότερα τυπικά, βλ. Χρήστου, “Μονή της Ευεργέτιδος”.
22. Διαπιστώθηκε κατά την ανάγνωση αρκετών τυπικών στα πλαίσια της έρευνας αυτής ότι γίνεται λόγος πολύ συχνά για λιτές, με την έννοια όμως των λιτανειών και όχι των χώρων.
23. Ο σημαντικός αυτός θεσμός απασχόλησε τον John Philip Thomas, ο οποίος υποστηρίζει ότι εξελισσόταν το ίδιο στην Ανατολική και στη Δυτική Εκκλησία βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 244-248 για τα ιδιωτικά ιδρύματα κατά τη λατινική κατάκτηση, βλ. και Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 34-40, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται στους κτήτορες-ανακαινιστές.
24. Η κοινωνική ιδιότητα των κτητόρων αποτελούσε ένα σημαντικό στοιχείο, καθοριστικό για το θεσμό και, όπως υποστηρίζει η C. Galatariotou και η ιδιότητα αυτή στο Βυζάντιο, πέρα από τον κοσμικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα της, εκφράζει κοινωνικές δομές και ιεραρχίες, βλ. Galatariotou, “Ktitorika Typika”.
25. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 244-248, Janin, *Sanctuaires*, ειδ. σ. 135 και Wolff, *Latin Patriarchate*.
26. Για τη διάλυση του μέχρι τότε καθεστώτος, που επικρατούσε

15. Πηγές για το τυπικό στην Κωνσταντινούπολη υπάρχουν μόλις από τον 9ο αι. Dimitrijevsckij, *Opisanije*, Τυπικά τ. Ι, βλ. επίσης Mateos, *La celebration*.

16. Πρόκειται για τυπικό της οίωνικής Εκκλησίας, το οποίο, σύμ-

φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία των ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, ενώ με την παλινόρθωση του 1261 αρχίζει στο Βυζάντιο μια σημαντική περίοδος ανάκαμψης της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, όπως μαρτυρούν και τα σωζόμενα πατριαρχικά και μοναστικά αρχεία, παρά τη σημαντική πλέον μείωση της δύναμής του²⁷. Στην περίοδο αυτή θεωρείται ότι κυριαρχεί ένα πνεύμα που είναι αντίθετο με την εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας από ιδιώτες²⁸.

Όμως, παρότι κατά την περίοδο των Παλαιολόγων θα περίμενε κανείς να προηγηθεί η αποκατάσταση, η ανακαίνιση και οικονομική υποστήριξη των υπάρχοντων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων σε σχέση με την οικοδόμηση νέων, ιδρύονται και οικοδομούνται αρκετά νέα μοναστήρια και ναοί²⁹. Έτσι, ο Μιχαήλ Η΄ κτίζει μονή αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο όρος του Αυξεντίου κοντά στη Χαλκηδόνα (1280), ενώ η σύζυγός του, αυτοκράτειρα Θεοδώρα, κτίζει επίσης ένα νέο ναό στην Κωνσταντινούπολη, αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή, ως νότια προσθήκη στον παλιό ναό της μονής του Λιβός (πρώτο μισό του 14ου αι.)³⁰. Όμως και σε άλλες περιοχές μια σειρά ιδιωτών επιδίδεται στην ανέγερση ή αναδόμηση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων³¹. Η διείσδυση της ιδέας του ανεξάρτητου άρχοντα και της στροφής προς το άτομο είναι μια πραγματικότητα που εκφράζεται στην τέχνη και στην οικοδομική δραστηριότητα.

Στην παλαιολόγεια περίοδο το Πατριαρχείο και οι ίδιοι οι Πατριάρχες δε φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανέγερση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων³², ενώ οι ιδιώτες ευεργέτες συνέχισαν να παρέχουν τα μέσα σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και να εμφανίζονται ως δεύτεροι ιδρυτές ή κτίτορες³³. Τα περισσότερα μεγάλα μοναστήρια την εποχή αυτήν ενισχύονται από τους κτήτορές τους, που δεν είναι απαραίτητα και οι ιδρυτές, κυρίως με σκοπό την εδαφική εξάπλωση. Προφανώς, η εξασφάλιση των υλικών μέσων έδινε τη δυνατότητα σε αυτόν που τα παρείχε να έχει και το λόγο στην επιλογή του σχεδίου του ναού, στη βελτίωση ή στην προσθήκη του, καθώς και στο περιεχόμενό τους.

Σημασία για το ζήτημα των περιστώων και γενικότερα των περιμετρικών χώρων, εκτός από την εδαφική επέκταση που προαναφέρθηκε, έχει η πρακτική των λεγόμενων βελτιώσεων ενός ναού, καθώς και αυτή των συστάσεων, δηλαδή της συντήρησής του, των επισκευών και των αποκαταστάσεων³⁴. Οι

με τη “χαριστική” και το σημαντικό ρόλο των ιδιωτών, κοσμηκών κτιπτόρων βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 157 και 167-213 για τη μεταρρύθμιση και Herman, “Charistcaires”, cols 611-17. Η χαριστική είναι, όπως γράφει ο Thomas, ένα δημόσιο πρόγραμμα, επιχορηγούμενο από τον Αυτοκράτορα και την εκκλησιαστική ιεραρχία, για την ιδιωτική διαχείριση θρησκευτικών ιδρυμάτων. Η επιδότηση ενός ιδρύματος στη χαριστική δε θίγει τα δίκαια της ιδιοκτησίας πάνω σε ένα εκκλησιαστικό αντικείμενο, αλλά διαχωρίζει τα δίκαια της διαχείρισης και της οικονομικής εκμετάλλευσης, που μπορούν να δίδονται σε ένα τρίτο μέλος. Αυτό ήταν ιδανικό ως όχημα παράκαμψης των νομικών δυσκολιών για το εγχείρημα αποκατάστασης ερειπωμένων εκκλησιαστικών κτηρίων και επέμβασης σε αυτά.

27. Για τα εκκλησιαστικά ιδρύματα κατά την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου βλ. γενικά Bryer, “Late Byzantine Monastery”, Nicol, *Church and Society*, Oikonomides, “Monastères et les moines”, cf. Herman, “Niederklerus”, ειδικά σ. 385-86, αναλυτικά βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 246-8 και βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 73.

28. Thomas, ό.π., σ. 247.

29. Rautman, “Monastic patronage”.

30. Πρόκειται για ναό μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο και νάρθηκα, το γνωστό νότιο ναό της μονής του Λιβός, στον οποίο αργότερα θα προστεθεί και κλειστό περίστωο βλ. Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, “Monastery of Lips” σ. 249 κ.ε. Την ίδια εποχή η ανηψιά του Αυτοκράτορα, Θεοδώρα, κτίζει τη μονή της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, ως ανεξάρτητο ίδρυμα, παρά την προέλευσή της από αυτοκρατορικά ευεργεσία, και όρισε το γιο της ως επίτιμο Έφορο, έτσι ώστε ελαχιστοποιούνται τα δικαιώματα του πατριαρχικού παράγοντα, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 249, Θεοδώρα Παλαιολογίνα, *Τυπικόν της Βεβαίας Ελπίδος*, επ. Delechaye, σ. 18-105, ειδικά σ. 29, Macridy, Megaw, Mango, Hawkins, “Monastery of Lips”, σ. 249-315.

31. Βλ. Rautman, “Monastic Patronage”, Rautman, “Patrons and Buildings”.

32. Ακόμα και τα σταυροπήγια ήταν πιο αυτόνομα από ό,τι σε προηγούμενους αιώνες, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 249, υποσ. 21. Το ίδιο ισχύει για τον επισκοπικό ρόλο στην ανέγερση ναών κατά την ίδια περίοδο, που είναι ελάχιστος, όπως αναφέρουν οι ερευνητές με βάση σωζόμενες μαρτυρίες βλ. Oikonomides, *Archives de l’Athos, Darouzès, Les registres*, No 2477. Για την περίπτωση του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, βλ. Guillou, *Les Archives*, και στο *Actes de Lavra*, Vol. 2, No 75 (1284) (αναφέρεται η περίπτωση του Θ. Κεραμέα, που με τη συμβολή του αδελφού του Νικολάου και του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ βοηθήθηκε να γίνει δωρεά σε μια μονή του Χριστού Παντοδύναμου), βλ. και Thomas, *Religious Foundations*, σ. 250 και υποσ. 23.

33. Έτσι, για παράδειγμα, ένας από τους σημαντικότερους ευεργέτες, ο πρωτοστάτωρ Μιχαήλ Γκλαβάς, που έχτισε τη μονή της Παμμακαρίστου στην Κωνσταντινούπολη επί Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328), εμφανίζεται σε επιγραφή ως δημιουργός, παραπέμποντας όμως και στην πρώτη κτίτορα, την ιδρύτρια Ιουλιανή Ανυκία, σχεδόν 900 χρόνια νωρίτερα, βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σ. 250 και υποσ. 23, 26, 27, αναφέρεται στο Μαρουίλ Φιλιά, *Carmina*, ed. Miller σ. 241.

34. Βελτιώσεις (υπαρχόντων και προσθήκες), επαυξήσεις, συστάσεις (υποστήριξη, υποστυλώση, φροντίδα, συντήρηση, επισκευές, αποκαταστάσεις) είναι βυζαντινοί όροι για τους οποίους βλ. Thomas, *Religious Foundations*, σποραδικά και σ. 251, υποσ. 32, όπου και βιβλιογρ. *Actes de Zographou* No 14 (1299), No. 39 (1357), *Actes d’Espigmenou* No. 28 (1378), επιμ. J. Lefort, και *Actes de Lavra*, v. 3, No 144 (1367), επιμ. P. Lemerle, ό.π.

βελτιώσεις και οι συστάσεις δεν ήταν καθόλου σπάνιο φαινόμενο, ιδιαίτερα με το θεσμό της *χαριστικίας*. Αντίθετα, επειδή έδιναν τη δυνατότητα σύνδεσης του ονόματος του νέου κτίτορα με ένα αντικείμενο κύρους, που εξασφάλιζε χρονική συνέχεια, οι επισκευές και οι υπόλοιπες επεμβάσεις ήταν ιδιαίτερα επιθυμητές και επιδιωκόμενες. Πρόκειται για αναστηλώσεις, αποκαταστάσεις ή επεμβάσεις στο εσωτερικό του ναού, χωρίς προσθήκες ή επεκτά-

σεις στο εξωτερικό του με πρόσθετα μέρη, μεγεθύνσεις όγκου με αλλαγή της κάλυψης του ναού, με ανακτίσεις ευρείας κλίμακας (οι λεγόμενες *εκβάθρων* ή *εκ θεμελίων*), με ταυτόχρονη αύξηση του εμβαδού³⁵ και κάθε φύσης οικοδομικές επεμβάσεις για υποτιθέμενη ή πραγματική καλύτερευση του κτίσματος (*βελτίωση*) και πάντως για κάλυψη λειτουργικών και χρηστικών αναγκών του ιδρύματος³⁶.

B. ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Με τη χρήση και τη λειτουργία του χριστιανικού ναού δε σχετίζονται μόνον η αρχιτεκτονική μορφή και η διάταξη του συνόλου ή υποσυνόλου ενός χώρου. Εξαιτίας της φύσης του ναού ως λατρευτικού κτίσματος, συνυπάρχουν επιπλέον έντονα τόσο το στοιχείο του συμβολισμού, όσο και το γεγονός ότι οι κινήσεις, δηλαδή τα δρώμενα κατά τη Θεία Λατρεία, ήταν με ακρίβεια καθορισμένα, είτε μέσα από τα τυπικά είτε μέσα από τις Συνόδους είτε με άλλους κανόνες³⁷. Συνεπώς, όσον αφορά το σχεδιασμό περιστώου γύρω από τον πυρήνα ενός ναού, θα έπρεπε, σε μια αρχική του φάση ή να υπήρχε πρόθεση συσχετισμού με ορισμένα από τα τελούμενα στον κυρίως ναό ή να κάλυπτε ανάγκες της ίδιας της λειτουργικής πράξης, είτε άλλες ανάγκες, που δεν είχαν πάντα άμεση σχέση με τις λατρευτικές ακολουθίες³⁸.

B.1. ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ. ΛΙΤΑΝΕΙΕΣ

Το ουσιώδες ζήτημα είναι το αν μπορεί να ερμηνεύσει κανείς την εξέλιξη της μεσαιωνικής και ειδικά βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής ως κελυφος που φιλοξενεί ή στεγάζει ένα τελετουργικό περιεχόμενο³⁹. Οι αλλαγές στη λειτουργική πράξη ως αιτία αρχιτεκτονικών μεταβολών είναι ένα συζητήσιμο θέμα, που δεν έχει μέχρι σήμερα βρει την τελική απάντησή του. Ίσως όμως στην περίπτωση αυτή να μη χρειάζεται να αναφέρεται κανείς σε αίτιο και αποτέλεσμα, αλλά σε ερμηνεία-εξήγηση όσων συμβαίνουν παράλληλα με μια συνεχή αλληλεπίδραση.

Πώς όμως σχετίζονταν οι εξελίξεις με το περίστωο; Οι πρώιμες λειτουργικές συνάξεις ήταν σχετικά απλές και τελούνταν στο πνεύμα μεγάλης συμμετοχής του κόσμου σε μεγάλες συγκεντρώσεις και λιτανείες, ενώ υπάρχει η άποψη ότι μέχρι το 12ο αι. η

λειτουργική πράξη σε γενικές γραμμές δεν παρουσίαζε καινοτομίες⁴⁰. Στη β' χιλιετία και ιδιαίτερα μετά το 12ο αι., οι ακολουθίες έγιναν πιο πολύπλοκες και διαπιστώνονται μεγάλες αλλαγές, οι οποίες θα πρέπει να προσδιόρισαν – ανάμεσα σε άλλα – και το ρόλο του περιμετρικού χώρου του ναού⁴¹. Οι πλ-

35. Για αύξηση του χώρου βλ. Babić, *Les chapelles*, σ. 44, όπου αναφέρει την περίπτωση του βίου του Αγίου Αθανασίου (Ms Λαύρα λ 187), όπου ο αφηγητής μιλά για θανάσιμο ατύχημα του αγίου κατά τις εργασίες "αύξησης" του καθολικού ("...ή του ναού προσθήκη...").

36. Οι κτίτορες φαίνεται να είχαν ελάχιστη εμπιστοσύνη τόσο στους διαδόχους τους, όσο και στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο σχετικά με το τι έμελλε να συμβεί στο αντικείμενο της ευεργεσίας τους και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εξασφαλίσουν τη διάσωσή του. Είναι αξιοσημείωτη η έκφραση της επιθυμίας των κτιτόρων για απόλυτο σεβασμό από τους απογόνους τους των μορφών της αρχιτεκτονικής και της διακοσμησης του ναού ή της μονής στο μέλλον, καθώς και των λειτουργιών, όπως εκείνοι – οι κτίτορες – όρισαν, ιδιαίτερα για να αντιμετωπιστεί στο μέλλον για λόγους "ανωτέρας βίας" μια ευρεία επισκευή ή και αναδόμηση (βλ. Παπάζογλου, *Τυπικόν Ισαακίου*, σ. 177).

37. Cutler, *Allatios*, IX, X, [11,12] σ. 25 κ.ε. Κονιδάρης, *Μοναστηριακά τυπικά*, σ. 25 κ.ε., Thomas, *Religious Foundations*, ομοειδή.

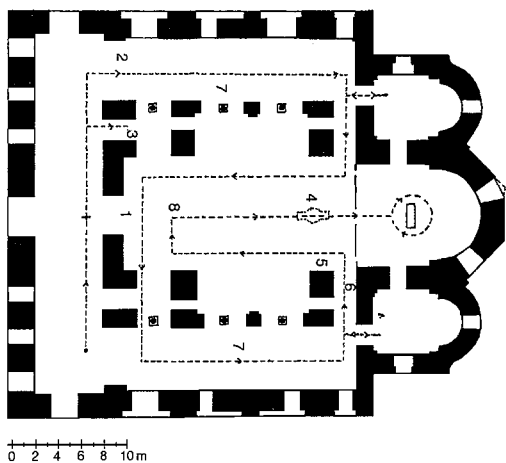
38. Για τις σχέσεις των χώρων στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους κυρίως πρβλ. Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", ιδιαίτερα 279-307 και ειδικότερα του ιδίου "Αί παρ' Εύσεβίου εξέδρα".

39. Mathews, "Architecture and Liturgy" στο *Early Churches of Constantinople*, σ. 105-111 και του ιδίου "Private Liturgy", Η συμβολή αυτή του Mathews στην κατανόηση των σχέσεων της αρχιτεκτονικής και της λειτουργίας είναι καθοριστική.

40. Η εικονομαχία θεωρείται ότι επηρέασε τη λειτουργική πράξη και μετά από αυτήν είναι ορατές δύο τάσεις των Ιεροσολύμων και του Στουδίου, βλ. Taft, *Le rite* σ. 29-46 (*rite imperial*), 61-94 (*l'ère studite*), σ. 95-105 (*la prédominance néosabaïte*) και Πάλλας, "Αρχαιολογικά-λειτουργικά", ιδιαίτερα σ. 284-289 για τον όρθρο και το αποτέλεσμα της διάσπασης του σε δύο τύπους.

41. Από το 1204 σταματά στην Κωνσταντινούπολη το ασματικό Τυπικό, βλ. Φουντούλης, *Συμείων Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, Για την εξέλιξη της Θείας Λειτουργίας βλ. Simić, "Griechisch-serbischen Beziehungen", γενικά Taft, *The Great Entrance* και του ιδίου, "The Precommunion Elevation", όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η σημερινή ακολουθία της Ευχαριστίας

ροφορίες όμως για τους χώρους γενικότερα είναι εξαιρετικά περιορισμένες και φαίνεται ότι οι κινήσεις σε αυτούς θεωρούνταν αυτονόητες, ώστε δε χρειαζόνταν επεξηγήσεις. Η παρατήρηση όμως ορισμένων κινήσεων και στάσεων σε σχέση με την Ευχαριστία είναι σημαντική για την κατανόηση του χώρου. Κινήσεις και στάσεις (π.χ. προσφορά θυμιάματος, είσοδος, λιτανεία) επισημάνθηκαν από τον J. Darrouzès, ο οποίος στηριζόμενος σε περιγραφές του Συμεών Θεσσαλονίκης⁴² δημοσίευσε ένα διάγραμμα πορείας μιας ιεροτελεστίας στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, (εικ. 5). Το διάγραμμα αυτό περι-

ΕΙΚΟΝΑ 5. Το διάγραμμα “της στάσεως και του θυμιάματος” στον ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τον J. Darrouzès, όπου φαίνεται η πορεία μέσα στο ναό.

λαμβάνει και το περίστωο του ναού, καθώς πρόκειται για την Αγία Σοφία.

Οι λιτανευτικές πορείες κατά την Ευχαριστία έχουν πιθανότατα σημασία για τον περιμετρικό χώρο γύρω από τον κυρίως ναό. Πριν από τη Μεγάλη Είσοδο, η οποία τελούνταν με κλειστές τις θύρες, γινόταν μακρά προετοιμασία με τη Μικρή Είσοδο, τα τρισάγια, τις ευχές προς τους κατηχουμένους και την απόλυση (απομάκρυνσή) τους⁴³. Κατά την τέλεση λοιπόν της Μεγάλης Εισόδου, σύμφωνα με παλαιότατη παράδοση⁴⁴, ελάμβανε χώρα περιφορά που άρχιζε από τη θύρα της πρόθεσης, κατέβαινε μέχρι το δυτικό πέρας του ναού και γύριζε από το κέντρο προς την Ωραία Πύλη⁴⁵. Η σημαντική αυτή κυκλική πορεία⁴⁶ επιβλήθηκε από τα μέσα του βου αι. με τις δύο Εισόδους και την εισαγωγή του Χερουβικού Ύμνου. Είναι πιθανό ότι το γεγονός αυτό προέβαλλε την περίκεντρη οργάνωση του χώρου⁴⁷

και ίσως έδωσε μια νέα διάσταση στην ύπαρξη του περιστώου.

Μια δεύτερη πομπική περιφορά που γίνεται στον ναό είναι εκείνη προς τιμήν της αναστήλωσης των εικότων, κατά τη διάρκεια της Λειτουργίας της Κυριακής της Ορθοδοξίας. Η πομπή σταματά μια φορά στο κέντρο κάθε κλίτους, στο νάρθηκα και τελικά εισέρχεται από τα βόρεια στο κέντρο του ναού. Υπάρχουν και άλλες λιτανείες, κατά τις οποίες ακολουθείται η περιμετρική πορεία στο εσωτερικό του χώρου, αλλά και στο εξωτερικό του ναού. Η πομπική αυτή πρακτική περικλείει ένα βαθύτατο συμβολικό χαρακτήρα. Καθώς ο ναός είναι οίκος Θεού, τα πάντα (ο κόσμος) περιστρέφονται γύρω από αυτόν και τον συναποτελούν. Έτσι, το κέντρο του ναού, το Βήμα και ο τρούλος, συμβολίζουν την ουράνια πολιτεία, ενώ τα γύρω, τα κλίτη, τα περίστωα, όλα αυτά τα λιγότερο φωτεινά, συμβολίζουν τον επίγειο κόσμο⁴⁸.

Θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι τελετές επιτυγχάνουν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, την πραγμάτωσή τους σε μια περίκεντρη διεύθυνση των χώρων του ναού, ο οποίος δεν παύει να περιλαμβάνει, στη γενική σύλληψή του, το σχήμα

(Eucharistic Liturgy) κωδικοποιήθηκε ουσιαστικά το 1340 στη διάταξη του Φιλοθέου και διαψεύδει το “μύθο” –όπως τον αποκαλεί– ότι στη βυζαντινή ακολουθία δεν υπήρξε ποτέ μια μεταρρύθμιση (reform) και (σ. 19) αναφέρει ότι η Κωνσταντινούπολη ποτέ δεν υιοθέτησε τις τροποποιήσεις της Αντιόχειας. Για τις αλλαγές που επιδρούν στα προσκείμενα βλ. Βαβιέ, “Ikonografiski Program”, σ. 79-127, που ανιχνεύει τις αλλαγές αυτές μέσα από την εικονογράφηση και τα σχετικά προγράμμά της.

42. Darrouzès, “Saint-Sophie”, ειδικά σ. 61, όπου θέτει και το ερώτημα σχετικά με τους όρους *διάκουφον* και *ποτάμιον*.

43. Βλ. Mateos, *La célébration*, Mateos, *Typikon*, I, σ. 182, II σ. 6, 88, 2085⁵ και Taft, “The Pontifical Liturgy”, Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, κεφ. ΜΓ, σ. 322-331 και ειδικά σ. 322 υποσ. 2 για τη Μικρή Είσοδο: “*Ἐν τῇ λειτουργικῇ γλώσσῃ ἀπαντᾷ τά: α) εἴσοδος ἐνάρξεως, ἢ τοῦ ἱερέως εἰς τό ἱερατεῖον διά τῶν πλαγίων θυρῶν πρό τῆς ἱεουργίας, β) εἴσοδος συνάξεως ἢ τοῦ λαοῦ μετά ἢ ἀνευ τοῦ ἀρχιερέως εἰς τόν ναόν ἀπό τοῦ νάρθηκος μεγάλων πυλῶν, γ) εἴσοδος μικρά ἢ ὡς ἄνω, καί δ) εἴσοδος μεγάλη ἢ μετά τῶν Τμητῶν Δώρων...*”, βλ. Συμεών, *Τα Ἀπαντα*, κεφ. I, σ. 282-310.

44. Βλ. Taft, *The Great Entrance*, σ. 200.

45. Βλ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός ναός*, κεφ. ΜΔ, σ. 331-339.

46. Βλ. Moran, “The Musical ‘Gestaltung’”, και Darrouzès, “Saint-Sophie”, ειδικά σ. 65, εικ. 2 και σ. 66, όπου και διάγραμμα κάτοψης.

47. Βλ. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία*, σ. 13-14.

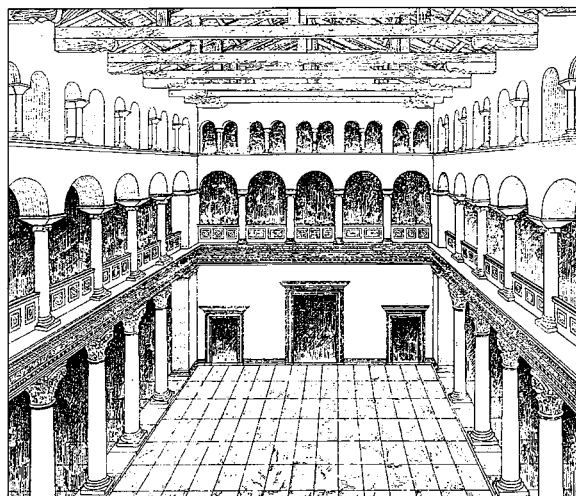
48. Για σχετικά σχόλια βλ. Symeon von Thessaloniki, *Eine Liturgieerkklärung*, Συμεών, *Τά Ἀπαντα*, κεφ. Ν', σ. 325 (Περὶ τῶν ἐν τῷ Νάρθηκι λεγομένων Εὐχῶν...) και Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστική θεωρία*, PG 98, σ. 383 κ.ε.

του σταυρού, σε πολλούς και ποικίλους βέβαια αρχιτεκτονικούς τύπους⁴⁹. Είναι κατανοητό ότι οι πομπές γύρω από τον κυρίως ναό είναι μία μόνο από τις πιθανές περιπτώσεις χρησιμοποίησης του χώρου των περιστώων. Ήδη όμως στο 10ο αι. οι πομπές περικλύονται σημαντικά. Τα αίθρια εξαφανίζονται, οι θύρες μειώνονται, το εξωτερικό σκευοφυλάκιο εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται με δύο παστοφόρια δίπλα στο ιερό, το σύνθρονο καταργείται, ο μεγάλος άμβωνας μεταφέρεται σε μια άκρη του πυρήνα και οι διαστάσεις του μικραίνουν, ενώ τα τελούμενα εκεί περιορίζονται πλέον στο λόγο⁵⁰. Η ακολουθία άνοιξε πλέον όχι με την τελετή της Μικρής Εισόδου αλλά με μια λιτανεία, η οποία προτασσόταν ολόκληρης της ιεροτελεστίας⁵¹. Στο 14ο αι. ο Νικόλαος Καβάσιλας δεν αναφέρει πια την πράξη αυτήν ως Είσοδο, αλλά ως απλή ανάδειξη του Ευαγγελίου⁵², πράγμα όμως που είχε επικρατήσει πολύ νωρίτερα. Τα παραπάνω δε μπορεί παρά να επέδρασαν στη θέση και στο χώρο της συγκέντρωσης των πιστών, η οποία γινόταν σε αίθρια και περίστωα.

Αξιοσημείωτο ρόλο παίζουν οι μνημονεύσεις ονομάτων θανόντων και ο χώρος του ναού, όπου αυτές λαμβάνουν χώρα. Σύμφωνα με το Δ. Πάλλα, ο χώρος του μνημονεύσεων σχετίζεται με το νάρθηκα ή την ανατολική πλευρά του αιθρίου κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους⁵³.

B.2. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ

Σημασία έχει επίσης η θέση των πιστών στο χώρο της εκκλησίας γενικά κατά την ιερουργία⁵⁴. Σημαντικές διακρίσεις είναι αυτές των μνημένων και αμύπτων (αντίστοιχα βαπτισμένων και κατηχούμενων), τουλάχιστον κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, καθώς και αυτή των φύλων. Η πρώτη από αυτές έχει ως αποτέλεσμα την κατηγορία των κατηχούμενων, οι οποίοι καταλαμβάνουν ειδική θέση στο νάρθηκα και στα υπερώα, χώρους που έχουν τη δυνατότητα να απομονώνονται, αφού οι κατηχούμενοι και οι μετανοούντες δεν ήταν παρόντες σε όλη τη λατρευτική πράξη, αλλά εξέρχονταν κατά την ώρα της τέλεσης της Θείας Λειτουργίας, ειδικότερα κατά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων. Το θέμα αυτό σχετίζεται με ζητήματα λειτουργίας και χρήσης των περιμετρικών χώρων στο ισόγειο και των υπερώων (εικ. 6). Ο Συμεών Θεσσαλονίκης γράφει⁵⁵: “Αὐτοὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐδιώκοντο πρότερον ὅλοι ὅταν ἐξεβάλλοντο καὶ οἱ κατηχούμενοι τῶρα ὁμως

ΕΙΚΟΝΑ 6. Αναπαράσταση του εσωτερικού της βασιλικής Αγ. Ιωάννου του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη. Άποψη προς το τριθύρο του νάρθηκα (Ορλάνδος).

διὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν τυράννων, καὶ συχνὰς περιστάσεις, εὐρήκαν καλὸν οἱ πατέρες νὰ ἐκβάλλωνται μόνον οἱ κατηχούμενοι, καὶ ἀπὸ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐκείνοι μόνον ὅσοι περιέπεσον εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Θεοῦ ἢ εἰς φόνον. Οἱ δὲ λοιποὶ ἁμαρτωλοὶ φθάνει μόνον νὰ ἔχουν τὸ Βάπτισμα, καὶ ἀφήνονται καὶ κανονίζονται κατ' ἴδιαν διὰ τὴν ἁμαρτίαν τους ἀπὸ τοὺς Πνευματικῶν Πατέρων. Ἐκείνοι λοιπὸν ὅσοι ἐκβάλ-

49. Παραδείγματα υπάρχουν από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Εδώ πρόκειται για τη βασιλική, αλλά πολύ περισσότερο τη βασιλική με το εγκάρσιο κλίτος, σε ελεύθερο ή εγγεγραμμένο σταυρό.

50. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 92-93. Περί των αιθρίων και της μεταμόρφωσής τους βλ. Πάλλας, “Αρχαιολογικά-λειτουργικά”, 179-189 και ειδικά 286.

51. Ο κλίρος κάνει μια μόλις εμφάνιση, δείχνει το Ευαγγέλιο και γυρνά στο ιερό. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 89-94, Mateos, *Typicon*, Φουντούλης, *Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, σ. 219, Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, *Μυστική θεωρία*, 405CD, 408A.

52. Cabasilas, *Divine Liturgie*, σ. 146. Taft, *The Great Entrance*, σ. 178-194, και του ίδιου *Le rite*, σ. 90-92.

53. Πάλλας, “Αρχαιολογικά-λειτουργικά”, σ. 296-299.

54. Βλ. Taft, *Le rite*, σ. 31-32, όπου υποστηρίζεται ότι τα κτήρια είχαν λίγη συμβολική ή θεολογική σημασία πριν τον Ιουστινιανό. Μέχρι την εικονομαχία οι περιγραφές της ακολουθίας απλά αγνοούσαν το εκκλησιαστικό κτίσμα και ασχολούνται περισσότερο με τον εξωτερικό χώρο κατα μήκος των οδών με τις στοές, από όπου περνούσαν οι λιτανείες. Επίσης, βλ. Πάλλας, ό.π. για ζητήματα της θέσης των πιστών γενικότερα.

55. Συμεών, *Τά Άπαντα*, σ. 173 (κεφ. ΚΣΤ') και συμπληρωματικά βλ. σ. 172 (κεφ. ΚΕ'), βλ. εναλλακτικά Migne, “Συμεών Θεσσαλονίκης”, PG, σ. 358 (κεφ. PNB', PNI', PND' και Cutler, *Allatios*, ό.π., Α' Επιστολή VI, σ. 8, επιπλέον βλ. Taft, *Le rite*, σ. 39, όπου θεωρεί αδύνατο να χρησιμοποιήθηκε μετά τον 7ο αι. ο νάρθηκας ως κατηχούμενα και Σύριξ, “Smisao i funkcija katihoumena”, για τη λειτουργία και τη χρήση των κατηχούμενων.